

SOTANG : सोताङ

[Yearly Peer Reviewed Journal]

ISSN: 2676-1440

Year 5, Volume 5, Issue 1, April 2023

Published by Sotang Public Campus

नारीवादी दृष्टिकोणले मसान नाटकको विश्लेषण

प्रकाशचन्द्र खत्री

Article History : Submitted 16 Jan. 2023; Reviewed 13 Feb. 2023; Accepted 25 March 2023

Author : Prakash Chandra Khatri

Email: pkkhatri074@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.3126/sotang.v5i1.65059>

लेखसार

नारीवादी दृष्टिकोणले मसान नाटकको विश्लेषण शीर्षकमा तयार पारिएको प्रस्तुत लेखमा नारीवादका मान्यताका आधारमा नाटकमा प्रयुक्त नारी पात्रले भोगेको उत्पीडनको अवस्था विश्लेषण गरिएको छ । पाश्चात्य जगत्मा नवीन समालोचना पद्धतिका रूपमा देखिएको नारीवादले साहित्यिक कृतिमा नारी पात्रको भूमिका, अवस्था विश्लेषण गर्छ । यसले नारीमाथि हुने सबै प्रकारका विभेद र उत्पीडनको अध्ययन गहन रूपले गर्छ । यस आलेखमा मसान' नाटकमा नारी पात्रले भोगेको विभेद र उत्पीडनको अवस्था कस्तो छ ? भन्ने समस्यामा आधारित भई नाटकका पात्रमा तत्कालीन नेपाली समाजमा नारीहरूले भोगेका समस्याको विश्लेषण गर्ने उद्देश्य राखिएको छ । पुस्तकालय विधिबाट सामग्री सङ्कलन गरी तयार पारिएको यस लेखमा वर्णनात्मक विधि प्रयोग गरी तथ्य विश्लेषण गरिएको छ । यस लेखले मसान नाटकमा रहेको नारी उत्पीडनको अवस्थालाई शुद्ध ढङ्गले केलाउनुका अतिरिक्त नेपाली साहित्यका अन्य कृतिहरूमा नारी विभेदको विश्लेषणमा सहयोग गर्ने ठानिएको छ । लेखभित्र तत्कालीन समाजमा लिङ्गगत विभेदका कारण नारीहरूले भोग्नुपरेका उत्पीडनको विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ । नाटकमा तत्कालीन समाजमा लिङ्गका आधारमा नारीहरूले सामाजिक न्याय पाउन सकेका छैनन् । यस्तो अन्याय र उत्पीडनको आधार पितृसत्तात्मक समाज र पुरुष हैकमका कारण समाजमा निर्मित भएको लिङ्गविभेद रहेको छ । यस नाटकका लेखक पनि नारी यथार्थको चित्रणमा सीमित रहेको र उनले नारीलाई सकारात्मक विभेद गर्न नसकेको कुरालाई यसमा उल्लेख गरिएको छ ।

प्रमुख शब्दावली : नारी उत्पीडन, लैङ्गिक विभेद, सामाजिक न्याय, सकारात्मक विभेद, पितृसत्ता ।

विषय परिचय

नेपाली साहित्यमा नाटककार गोपालप्रसाद रिमाल (वि.सं.१९७५-२०३०) ले थोरै लेखेर धेरै प्रसिद्धि कमाएका छन् । उनले दुई पूर्णाङ्गी मसान र यो प्रेम दुई एकाङ्गी माया र नेपाली संस्कृति लेखेका भए पनि नेपाली संस्कृति हाल उपलब्ध छैन । सामाजिक यथार्थवादी नाटककार रिमालका नाटकमा नेपाली समाजको वस्तुयथार्थ समेटिएको हुन्छ । उनले आफ्ना नाटकभित्र सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक दृष्टिले नारीहरूले भोग्नु परेको उत्पीडित अवस्थाको चित्रण गरेका छन् ।

शेक्सपियर (ई.सं. १५६४-१६१६) पछि पाश्चात्य जगतमा सर्वाधिक प्रसिद्ध नाटककार हेनरिक इब्सनका सामाजिक यथार्थवादी समस्यामूलक नाटकले विश्वभरिकै आधुनिक नाटकलाई प्रभावित पारेका छन् । यिनकै समस्या नाट्यपद्धतिको अनुसरण गर्दै आधुनिक नेपाली नाटकको क्षेत्रमा यथार्थवादी नाटक रचना गर्ने प्रथम स्रष्टा रिमालले नेपाली नाटकमा नौलो आयाम थपेका छन् । उनको आगमन पश्चात् नै यथार्थवादी गद्य नाटकले प्रसिद्धि पाएको हो । यसभन्दा अघि पाश्चात्य नाट्य सिद्धान्त र शेक्सपियरको नाट्य-शिल्पबाट प्रभावित नाट्य सम्राट बालकृष्ण समको दुःखान्त नाटक मुटुको व्यथा (वि.सं १९८६) प्रकाशन भएपछि नेपाली नाट्य जगतमा आधुनिकताको सूत्रपात भएको तथ्य निर्विवाद छ । उनका सामाजिक, र ऐतिहासिक पौराणिक विविध विषयवस्तुमा लेखिएका सबै नाटकहरूलाई हेर्दा आधुनिकताका सन्दर्भमा विषयवस्तुमा मात्र नभई शैली तथा विचारमा समेत नवीनता र मौलिकता सहित नाटकीय आयाममा विस्तृत गहनता समेत थपिएको पाइन्छ । सम र तिवारी जस्ता नाटककारको आगमनपछि समस्यामूलक नाटक लेखनबाट रिमालले नाट्य साहित्यमा आफूलाई स्थापित गर्न सफल भएका हुन् । पतिलाई परमेश्वर ठान्ने पुरातनवादी मानसिकता बोकेका आदर्श पत्नी र आदर्श बुहारीबाट माथि उठेर लोग्नेको कालो कर्तुत थाहा पाएपछि म यो मसानमा एकछिन पनि टिक्न सकिदैन यो घरमा स्वास्नीमान्छेहरूको जिउँदै दागबत्ती हुँदो रहेछ" जस्तो हुंकार बोकेको रिमालको मसान (वि.सं. २००२) प्रकाशित भएपछि नेपाली नाट्य साहित्यमा खैलाबैला मच्चिन अस्वाभाविक थिएन ।

बहुल पात्र, पट्यारलाग्दा लामालामा संवाद, अनावश्यक अङ्ग तथा दृश्यहरूको योजना, काव्यात्मक एवं बौद्धिकताले भरिएको भाषाको प्रयोगजस्ता कुराहरूको प्रचलनलाई अन्त्य गरी रिमालले नाटकीय संरचनामा सूक्ष्मता अंगालेका छन् । छोटो छरितो कथानक, छोटो पात्र विधान, थोरै अड्क, सरल सहज गद्य भाषाको प्रयोग गर्दै कथानकलाई भन्दा चरित्रलाई बढी महत्व दिने रिमाल समस्या नाटकका पहिलो प्रयोक्ता हुन् । पतिलाई परमेश्वर ठान्ने परम्परावादी प्रवृत्तिलाई तोड्दै पुरुषका विरुद्धमा विद्रोह गर्ने नाटककार रिमालका सबै नाटकहरूमा पात्रहरूको भीड छैन । सामाजिक यथार्थवादी पात्र विधानको निर्माण गरेर लेखिएका उनका नाटकहरू सङ्ख्यात्मक रूपमा थोरै भए पनि गुणात्मक रूपमा निकै गहकिला र उत्कृष्ट मानिन्छन् ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

नारी भएकै कारणले समाजमा दिइने पीडा नै नारी उत्पीडन हो । प्राकृतिक रूपमा मान्छे समान प्रकृतिमा जन्मिन्छ । तर समाजले सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, प्रशासनिक, नैतिक, शैक्षिक तहमा नारीलाई विभेद र हिंसा गर्ने गर्छ । पितृसत्ताका कारण नारीका लागि परम्परा, धार्मिक नियम, नैतिकता जस्ता कुराले नियन्त्रण गरेको हुनाले उनीहरू सहनशील बन्न र उत्पीडनको शिकार बन्न पुग्छन् (पन्त, २०७५ पृ. १३) । अतः समाजमा पितृसत्ताको वर्चस्वसँगै नारीप्रतिको विभेद र उत्पीडनको सूत्रपात भएको तथ्य स्वतः स्पष्ट छ ।

नारी उत्पीडन लैङ्गिक समालोचनाको प्रमुख अध्ययन क्षेत्र हो । कुनै कृतिभित्रको नारी उत्पीडनको अध्ययन लैङ्गिक समालोचना अन्तर्गत गरिन्छ । साहित्य र समालोचनाका क्षेत्रमा लैङ्गिक अध्ययनले नारी मुक्तिको अभियानका दौरानमा नारीवादले अर्को रूपमा प्रवेश पाएको देखिन्छ (पन्त, २०७५ पृ.१८) । नारीवाद पुरुषबाट गरिने सबै प्रकारका विभेद तथा अपमान र उत्पीडन विरुद्धको बलियो आवाजका रूपमा देखिएको छ (त्रिपाठी, २०६८ पृ.२१३) । विश्वमा नारीमुक्तिको आन्दोलनको इतिहास अठारौं शताब्दीमा युरोपमा भएको औद्योगिक क्रान्तिसम्म तन्किएको छ (पाण्डे, २०६९ पृ. ५) । तर साहित्यमा नयाँ र फरक दृष्टिकोणका रूपमा नारीवादले सन् १९९० को दशकमा रिबेका वेष्ट तथा भर्जिनिया उल्फका कृतिहरूमा फर्कत प्रवेश पाएको हो (लुइटेल्, २०६७ पृ.४०१) । नारीवादी चिन्तनको इतिहास निर्माण गर्ने क्रममा फ्रान्सेली लेखिका र नारीवादी विचारक सिमान दि सुभायरको 'द सेकेन्ड सेक्स तथा नारीवादी समालोचक केट मिलेटको 'सेक्सुअल पोलिटिक्स' नामक पुस्तकलाई आधुनिक नारीवादी चिन्तनका प्रमुख पुस्तक मान्नुपर्ने बराल (२०६७ पृ. १७८) को तर्क समीचीन ठहर्छ । पाश्चात्य क्षेत्रमा नारीवादको विकास र विस्तारमा गायत्री स्पिभाक, जुडिथ बटलर, जुलिया त्रिस्तेवा, लुसी इरिगरी, हेलेन सिक्सस आदिको थप योगदान रहेको छ । नारीवादी काव्यशास्त्रको अवधारणा चाहिँ सन् १९६० को नारीवादी आन्दोलनको परिणाम हो ।

नारीवादका विविध धारा विकसित छन् । यिनमा उदार नारीवाद, माक्सवादी नारीवाद, आमूल नारीवाद र समाजवादी नारीवाद मुख्य हुन् । विश्वमै सबैभन्दा बढी परिचित उदार नारीवादले भने नारी र पुरुषका बीचको सबै प्रकारको विभेद र असमानताको अन्त्य तथा समानताको आग्रह राख्छ । माक्सवादी नारीवादले समाजमा रहेको लैङ्गिक विभेद हटाउन समाज परिवर्तनको आग्रह राख्छ । आमूल नारीवाद समाजमा पुरुषको सत्ता अस्वीकार गर्ने उतातिर अभिमुख छ भने समाजवादी नारीवादले लैङ्गिक विभेदको कारक सामाजिक वा आर्थिक पक्षलाई मात्र नमानी मनोरचनामा भिन्नताको प्रभाव ठान्छ (त्रिपाठी, २०६८ पृ. २१५-२१९) । यहाँ उदार नारीवादका आधारमा नारीमाथि भएको उत्पीडनको विश्लेषण तथा नारी समानता र सामाजिक न्यायको आधार समातिएको छ । उदार नारीवादका दृष्टिले साहित्यिक कृतिको विश्लेषण गर्दा कृतिमा रहेका सामाजिक तथा आर्थिक गतिविधिमा लैङ्गिक आधारमा नारीको समान भूमिकाको खोजी तथा नारीपात्रमाथि गरिएको सबै प्रकारका विभेद र उत्पीडनको अध्ययन गरिन्छ र नारी उत्पीडनका मुख्य कारण मानिने पितृसत्ताको बोलचाल र लैङ्गिकताको धारणा तथा सामाजिक संरचना, धर्म र संस्कृति जस्ता अरू कारणले नारीमाथि गरेको उत्पीडनको खोजी हुन्छ ।

पितृसत्ता नारीमाथिको दमन र शोषणको प्रमुख कारक हो । पितृसत्ता एउटा संरचना हो, जसमा पुरुषले नारीमाथि संस्थागत रूपमा दमन गरेको हुन्छ । यस आधारमा पितृसत्ता पुरुषद्वारा मात्र सञ्चालित नभई नारीद्वारा पनि सञ्चालित हुन्छ (भट्टराई, २०६८ पृ.२६६) । पितृसत्ताभित्र पुरुषले नारीलाई समाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, भौतिक, नैतिक आदि पक्षमा आफ्नो अधीनस्थ र वर्चस्व जमाउँछ । पुरुषले नारीका हकअधिकार माथि पुरुषत्वको प्रभुत्वले नारीमाथि अन्याय अत्याचार र शोषण गर्छ । समाजका विभिन्न संस्था र व्यावहारिक गतिविधिमा पुरुषले नारीमाथि नियन्त्रण गर्ने सक्ने प्रकारका नीतिनियमको तर्जुमा गर्ने हुनाले नारीमाथि हुने दमन र शोषणमा पितृसत्तात्मक चिन्तनको प्रमुख भूमिका हुने सांस्कृतिक अध्येता (बार्कर, २००३ पृ.३८८-८९) बताउँछन् । पितृसत्ताका अतिरिक्त समाजमा रहेको लैंगिक विभेदले पनि नारी उत्पीडनलाई जन्म दिएको छ । छोरीलाई हेर्ने समाजको दृष्टिकोणका कारण छोरीहरू विभेदमा परेका र यसले उत्पीडनलाई प्रश्रय दिएको देखिन्छ । साहित्यिक कृतिमा रहेको नारी उत्पीडनको अध्ययनका क्रममा यिनै आधार र कारणको खोजबिन गरिन्छ ।

अध्ययन विधि तथा प्रक्रिया

'मसान' नाटकमा प्रयुक्त नारी पात्रले भोग्नुपरेको भेदभाव र उत्पीडनलाई नारीवादी दृष्टिकोणले विश्लेषण गर्नु यस आलेखको अभीष्ट रहेको छ । प्रस्तुत आलेखमा 'मसान' नाटकमा चित्रित समाजमा नारी उत्पीडनको अवस्था के कस्तो छ ? भन्ने विषयमा आधारित रही नाटकमा रहेको लैंगिक उत्पीडनको विश्लेषण गर्ने उद्देश्य राखिएको छ । प्रस्तुत लेख तयार गर्ने क्रममा विषयको सैद्धान्तिक आधार सम्बन्धी तथ्यको सङ्कलन गर्न पुस्तकालयीय विधिक प्रयोग गरिएको छ । अध्ययनका क्रममा प्राथमिक सामग्रीका रूपमा रिमालको 'मसान' नाटक र द्वितीयक सामग्रीका रूपमा विभिन्न विद्वानका पुस्तक तथा लेखलाई लिइ विश्लेषण गरिएको छ । नारीवाद र लैङ्गिक विभेद सम्बन्धी प्रचलित परम्पराका आधारमा नाटकमा रहेका नारी पात्रले भोग्नुपरेका अपमान र उत्पीडनको चिरफार गरिएको हुनाले यहाँ निगमनात्मक विधिको प्रयोग गरी विषयको विश्लेषण गरिएको छ । यस लेखमा 'मसान' नाटकमा प्राप्त साक्ष्यहरूका आधारमा रहेको लैंगिक उत्पीडनका मुख्य पक्षहरूको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । हाल प्रचलित मान्यताका आधार नाटकका घटनाहरूको व्याख्या विश्लेषण गरिएको हुनाले लेखको प्रस्तुतीकरणमा वर्णनात्मक विधि प्रयुक्त छ । नाटकमा रहेका कथ्यका आधारमा लैंगिक उत्पीडनका प्रमुख कारकहरू पितृसत्ता र सामाजिक प्रचलनका रूपमा रहेको लैंगिक विभेदका आधारमा भएको नारी उत्पीडनको अवस्था विश्लेषण गरिएको छ । यहाँ पितृसत्ता र नारी उत्पीडन, नारी विद्रोह र नारीवादी दृष्टिकोण मसान नाटक उपशीर्षकमा तथ्यको विश्लेषण गरिएको छ ।

मसान नाटकको विश्लेषण

वि.सं. २००२ मा प्रकाशित मसान नै उनको सामाजिक परिवेशमा लेखिएको यथार्थवादी नाटक हो । दुई भागमा विभाजित यो नाटक नेपाली घरायसी समस्यामा केन्द्रित पूर्णाङ्की नाटक हो । सामाजिक समस्या नाटकमा पात्रहरू वर्गीय चरित्रका नभई वैयक्तिक चरित्र नै प्रधान हुन्छ । यसै अनुरूप मसानमा पनि

व्यक्ति चरित्र नै प्रधान बन्न पुगेको छ । मसान नाटकको पात्र विधानको सूक्ष्म अध्ययन गर्दा अन्य नाटकहरूमा जस्तो नायक र खलनायक भिन्न-भिन्न छैनन् । एउटै व्यक्ति कृष्ण नै नायक र खलनायक दुवै हो । कामुक प्रवृत्ति भएको कृष्णलाई नारीलाई वासनाको पुतली ठान्ने तत्कालीन समाजको, विलासी प्रवृत्तिको प्रतिनिधि चरित्रको रूपमा लिन सकिन्छ । विवाह गरी पत्नीको स्थान दिएको युवती (हेलेन) लाई कृत्रिम उपायद्वारा बाँधी तुल्याई जीवनभर भोग्या बनाएर उसको यौवनसंग खेल्न चाहने कृष्ण निर्लज्ज दुष्चरित्र हो । दुङ्गाको जस्तो मुटु भएको कृष्णले लाजै नमानिकन युवतीलाई भन्छ, “तिमीलाई थाहानै छैन हेर न तिमिले छोराछोरी नपाएको मैले गरेर । मैले छोराछोरी नपाउने ओखती खुवाएर तिमिले थाहै नदिएर” (रिमाल, २०६३ पृ.६१) । यसरी आफू बाँ हुनुको सम्पूर्ण रहस्य थाहा पाएपछि युवतीले जतिसुकै घृणा र तिरस्कार गरे पनि उसको पछि लाग्न नछाड्ने कृष्ण अश्लील एवं निर्घृणी चरित्रको रूपमा प्रस्तुत भएको छ । नायिकाका रूपमा कृष्णको विवाहित पत्नी युवती (हेलेन) र सहनायिकाका रूपमा दुलही कृष्णकी कान्छी श्रीमतीका रूपमा प्रस्तुत छन् । वागमती सौतेनी पीडा खप्न नसकी कृष्णको घरमा नोकर्नी बसेकी सहायक पात्र हो । त्यसैगरी काशी यात्रा गरेका कृष्णका बाबुआमा र नाटकमा नोकर, अर्को नोकर, मसिनी, भोटु, भोटुकी आमा सहायक पात्रका रूपमा देखा परेका छन् ।

हरेक विवाहिता युवतीमा आमा बन्ने र सन्तानलाई काखभरि खेलाउने जुन तीव्र इच्छा हुन्छ, त्यस चाहनाबाट बन्चित भई मातृत्वको चर्को भोकले तडपिएकी एक नारी चरित्र युवती हो । उसले आफ्नो मातृत्वको चाहनालाई पूरा गर्नको निम्ति कृष्णकी बहिनीको कान्छो छोरो भोटुलाई ल्याउछे तर पनि उसको चाहना तृप्त हुन सक्दैन । सौता भित्त्याएरै भए पनि पतिको अंश भएको सन्तानलाई काखभरि खेलाउने, छातीभरि टाँस्ने रहरले कृष्णलाई उनको विवाह गराउन बाध्य गराउँछे । सन्तानकै रहरले गर्दा सौतालाई कुनै काम गर्न नदिएर श्रीमानलाई समेत ललाइफकाई गरेर दुलहीसित लहसिन आग्रहसमेत गर्दछे । यसो गर्दा कतै आफ्नो सर्वस्व नै गुम्ने त होइन भन्ने डर कता- कता भए पनि सन्तानको निम्ति जुनसुकै कदम उठाउन पनि पछि पर्दैन । पतिकै कारणबाट आफू बाँधी भएकी तथ्य खुलेपछि एकाएक ऊ नारी अधिकारीप्रति सचेत र परम्परागत थिचोमिचोका बिरुद्ध उभिने विद्रोही नारीचरित्रका रूपमा देखापर्छे । अन्त्यमा जीउदै मसान बनाइने घरमा एकछिन् पनि नबस्ने हाँक दिँदै घर छोडेर हिड्छे । यता दुलही पनि केवल छोरो पाइदिनको निम्ति र त्यो पनि सौताको इच्छा अनुरूप आफूलाई ढाँटेर घरमा भित्त्याइएको र पतिको उपेक्षा सौताको लोलोपोतामात्र नभएर आमा भएर पनि मातृत्वबाट वञ्चित अस्तित्व विहीन जीवनदेखि दिक्क देखिन्छे । भित्रभित्रैबाट मौन विद्रोह गर्दागर्दै मानसिक असन्तुलनको स्थितिमा पर्छे ।

तत्कालीन समाजको ब्राह्मण संस्कारमा हुर्केको ब्राह्मण पुत्रले परम्परागत आदर्शलाई बिर्सिएर, सन्तानको मोह त्यागेर, विलासको निम्तिस्वास्नीलाई बाँधी तुल्याउनु, तत्कालीन समयमा त्यस किसिमको इन्जेक्सनको प्रचलन राणाहरूको दरवारभित्र सम्भव भए पनि बाहिर बजारमा आइसकेको थियो वा थिएन भन्ने शङ्कास्पद हुनु अस्वाभाविक होइन । फेरि विलासमा चुर्लुम्म डुब्न चाहने कृष्णले अर्को नयाँ पत्नी दुलही पाउँदा उसलाई बेवास्ता गर्नुबाट कताकता अस्वाभाविक चरित्रको रूपमा प्रस्तुत भएको देखिए पनि परम्परागत रूपमा बहुविवाहले प्रश्रय पाएको, नारीलाई भोग्या बस्तु र रखौटी ठान्ने तत्कालीन समाजमा,

भातृत्वलाई नै वञ्चित गरी उनीहरूको शरीरमा खेलन रमाउने यस प्रवृत्तिले दरबारबाट बाहिरिएर सामाजिक प्रश्रय नपाओस् भन्ने उद्देश्य नाटककारको रहेको देखिन्छ ।

युवती आफैँले जबर्जस्त विवाह गर्न लगाएर जन्मेको छोराको मायालाई चटक्क छाडेर विद्रोह गरेर हिड्न स्वाभाविक नभएर क्षणिक आवेशमात्र पो हो कि भनेजस्तो देखिए पनि वास्तवमा जसले जे जस्तो थिचोमिचो गरे पनि सहनुपर्छ, भन्ने मान्यता रहेको सामाजिक परिवेशमा लेखिएको यो नाटकमा युवतीले जुन विद्रोह गरेकी छे, यसले महिलाहरूले मात्र होइन अन्याय गर्नेहरूको विरुद्ध सबैले जुटनुपर्छ भने सन्देश यस नाटकले दिएको छ । मसान नाटकको पात्र विधानलाई सरसर्ति विश्लेषण गर्दा प्रत्येक पुरुष चरित्र नारीलाई भोग्या, रखौटी र विलासको साधन बनाउन प्रयत्नरत छन् भने प्रत्येक नारी चरित्र पुरुषको वासनात्मक सम्बन्धको विरोध गर्दै आफ्नो अस्तित्व र मातृत्वको अधिकारप्रति सचेत देखिन्छन् । समग्रमा भन्दा मसान पहिलो क्रान्तिकारी चरित्र बोकेको पारिवारिक समस्यामा केन्द्रित सामाजिक यथार्थवादी नाटक हो ।

‘मसान’ नाटकमा नारी उत्पीडन :

नारीमाथि हुने सबै प्रकारका विभेद र त्यसको परिणतिलाई नारी उत्पीडन भनिन्छ । ‘मसान’ नाटकमा समाजमा पुरुषको तुलनामा नारीलाई होच्याइएको र अपमान गरिएको तथा व्यक्तिगत तथा समाजिक रूपमा पितृसत्ताले नारीलाई उत्पीडनमा पारेको देखिन्छ (गौतम, २०५९ पृ.१२३) । यस नाटकमा रहेका नारी पात्रले भोगेको उत्पीडनको अवस्था पितृसत्ता, लैंगिक विभेद जस्ता कुराहरूले निर्मित भएको छ ।

मसान नाटकभित्र पुरुषसत्ताले नारीमाथि हस्तक्षेप गरी आफू शक्तिमा रहेको छ । आफू सत्ताका केन्द्रमा बस्ने र शक्तिको दुरुपयोग गर्ने पुरुषको शासन नै यहाँ नारी उत्पीडनको कारक हो। नारीको मर्ने र बाँच्ने अधिकार पुरुषको हातमा रहेको छ र पुरुष वर्गबाट पीडित भएर जिउँदै मृत्युवरण गर्नु परेको अवस्थालाई चित्रण नाटकमा गरिएको छ । नाटकको प्रमुख पात्र कृष्णले आफ्नी श्रीमतीलाई बाहिरी व्यवहारले ठिक्क पारेर आन्तरिक रूपमा मानसिक यातना दिएको छ । यहाँ पितृसत्ताको एकात्मक घेरामा नारी अस्तित्वलाई मूल्यहीन बनाइएको छ ।

नारी विद्रोह :

प्रस्तुत नाटकमा नारीलाई यौनतृष्णा मेट्ने साधनको रूपमा हेर्ने पुरुष प्रवृत्तिको विरुद्ध विद्रोह गरिएको छ । नारीलाई प्रकृति भनिन्छ । प्रकृतिमा उत्पादनशीलता हुन्छ भने नारीमा पनि त्यो उत्पादनशीलता हुन्छ । नारी सृजनाकी खानी हुन् । सन्तान प्राप्तिको इच्छा राख्नु नारीको नैसर्गिक अधिकार हो । मातृवात्सल्यको लालसमा नारीहरू आफ्नो जीवन पुरुषलाई सुम्पन्छन् । यस नाटकमा नारीलाई पुरुषको वासना शान्त पार्ने साधन, सन्तान उत्पादन गर्ने यन्त्र, अबला भनेर हेप्ने प्रवृत्ति, नारीलाई केवल खेलौना मान्ने समाज र हैकमवादी पुरुष प्रवृत्तिको विरोध गरिएको छ । कृष्णले आफूमाथि घोर अन्याय गरेको कुरा थाहाँ पाएपछि युवतीमा विद्रोह जन्मन्छ । आफू मायाको गङ्गामा पौडदै गरेको भनेको तर भासमा परेको कुरा बहिनीलाई भन्छे, “तिमीलाई भन्दा मलाई नै अन्याय भएको छ । रिमाल, (२०६३ पृ.५९) । युवतीमा

सहनशक्ति गुमेको छ र उनी घर छोडेर जाने निश्चय गरेर म जान लागें (पूर्ववत पृ.६०) भन्थे । कृष्णले रोक्न खोज्दा उसले विद्रोह गर्छे ।

हाम्रो समाजमा महिला हिंसाको चरम रूप अहिले पनि प्रशस्तै देख्न सकिन्छ । प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा हरेक महिलाले हिंसा भोगेकै छन् । शारीरिक दुर्व्यवहारभन्दा मानसिक रूपमा दिइने यातना कयौँ गुणा डरलाग्दो हुन्छ । कयौँ नारीहरूले अन्यायलाई चुपचाप सहै बसेका छन् । घरेलु हिंसामा परेका कयौँ नारीहरूको आवाज इज्जतको नाउँमा दबिएका र दबाइएका छन् । यसमा आफूलाई परेको अन्याय सहै नभई विद्रोह गरेर आफू स्वतन्त्र हुन सक्नु पर्दछ भन्ने कुरालाई उजागर गरिएको छ ।

नारीवादका दृष्टिकोणले 'मसान' नाटक :

नाटककार गोपालप्रसाद रिमाल पनि एक आदर्श नारीवादी चिन्तक हुन् । मसान नेपाली नाटकको पारिवारिक सामाजिक जीवन र नारीको स्थितिलाई चित्रित गर्ने क्रान्तिकारी नाटक हो (उपाध्याय, २०५५ पृ.२५५) । मसान नाटकमा उपस्थित नारी पात्रहरूले नारी हक अधिकार र नारी आदर्शको खोजी गरेका छन् तर नपाउनाको कारण कसैले तड्पिई तड्पिई घर छाडेका छन् त कसैले मृत्युवरण नै गरेका छन् । नारी सृजनाकी मुहान हुन् । मानों, यो सुन्दर संसारबाट नारी जातिले बिदा लिए भने त्यसपछिको संसारको स्थिति के होला ? सोच पनि नसकिने अवस्था पक्कै आउन सक्छ । प्रेमिका, पत्नी, बुहारी, सौता, आमा आदिजस्ता नारीका विविध रूपको चर्चा गरिएको प्रस्तुत मसान नाटकले नारीको सार्वभौम र सर्वाधिक सार्थक रूप मातृत्वमा देखेको छ । नारी मायाकी खानी पनि हुन् । उनी अरुलाई पनि अत्यन्तै माया खन्याउँछिन् भने आफू पनि अत्यन्तै माया चाहन्छिन् । नारीवाद पुरुषसत्ताको विपरीत नारीसत्ता स्थापनाको निम्ति आएको होइन । यो समानता हो, नारी र पुरुषबीचको न्यायिक सम्बन्धको थालनी हो (त्रिपाठी, २०६८ पृ.१२३) ।

मसान नेपाली समाजको पारिवारिक-सामाजिक जीवन र नारीको स्थितिलाई चित्रित गर्ने क्रान्तिकारी नाटक हो । नेपालका ठूलाबडा, मानिएका शोषक सामन्त व्यक्तिहरूका घरघरमा नारी जातिउपर हुने अत्याचारलाई मूर्त रूप दिनु र नारी जागरण ल्याउनु नै मसान नाटकको उद्देश्य हो । आधा आकाश र आधा धर्ती ढाकेका सृष्टिका आधारभूमि नारीहरू कहिल्यै पुरुषभन्दा कमजोर हुन सक्दैनन् । प्रकृतिले नारी जातिमा थोरै शारीरिक दुर्बलता दिएको होला तर मातृत्वकी खानी अनि सृजनाकी जननी नारी मानसिक लगायत अन्य कुनै कुराबाट पनि कमजोर हुन सक्दैनन् । सहनशीलता, इमानदारिता, मृदुभाषिता, आशावादिता, कोमलता, दूरदर्शिता आदिजस्ता सर्वगुण सम्पन्न भएर पनि पुरुषहरूका दुष्चर्कको सिकार भई नारीले आफ्नो जीवन मसान सरह बनाउन विवश छन् । के युवतीले कृष्णासँग प्रेम गर्नु, बिहे गर्नु, सन्तानको आशा अर्थात् सृजनामा रमाएर सृष्टिलाई निरन्तरता दिन खोज्नु, आफूमा नहुने भएपछि लोग्नेको अंश परेको सन्तानको आशा गर्दै घरमा सोता भित्थ्याउनु अभिशाप हो र ? अर्काको विश्वासमा परी 'रोगी र अशक्त सोता छ भने ठीके छ नि त भनी कृष्णासँग दुलहीले बिहे गरेर आउनु, सिङ्गो घरपरिवारले सन्तान जन्माउन ल्याएको मेसिनको व्यवहार गर्दा र लोग्नेले कतिबेला फुटेको आँखाले नहेर्दा पनि सहनशील भई चुपचाप रहनु, करबल सन्तान जन्माउनु तर सन्तानको सेवा गरी सन्तानसुखमा रमाउन नपाउनु, सुत्केरी

अवस्थामा बेस्याहार भई मिल्किनुको कारण सदा बिरामी भई एक ट्याबलेट सिटामोलको पनि रहर हुनुमा दुलहीको कहाँनिर के दोष छ त ? मानसिक तनावमा तड्पिंदा तड्पिदै उसले आफ्नो इहलीला नै समाप्त पारेकी छे । यहीनैर आफ्नो नारी सृजनात्मकता असफल हुनुको मूल कारक सन्तान नजन्माउने औषधि खाउने कृष्ण भएको पर्दाफास भई नारीलाई जिउँदै दागबत्ती दिने घर मसान सम्भ्रदै युवतीले पनि घर छाड्न बाध्य भएकी छे (उपाध्याय २०६१, पृ.८२) । यसरी कृष्णको स्वर्गरूपी घरका जोर बत्तीरूपी लक्ष्मीहरू कोही मर्ने, कोही हिँड्ने गरी कृष्णलाई त एकलो बनाए, बनाए त्यो विचरा मातृत्वहीन अबोध शिशुको अवस्था त भन् भयावह नै हुन पुगेको छ ।

यसरी युवती र दुलहीको मात्र शोषण भएको नदेखाई नाटककार रिमालले कृष्णकी बहिनी र वाग्मतीको अवस्था पनि डामाडोल भएको देखाएका छन् । लोग्नेले आफूलाई रातदिन कुटपिट गर्नु अनि घरभरि छोराछोरी भइसकेपछि पनि अकी स्वास्नी ल्याउनुको परिणामस्वरूप कृष्णकी बहिनी माइत आउन बाध्य भई । नारीलाई वासनातृप्तिको साधन अनि सन्तान जन्माउने मेसिन ठानेको कृष्णको ज्वाइँले बग्रेलती छोराछोरी जन्मायो, कृष्णाकी बहिनीलाई योत्री बनायो अनि अर्की स्वास्नी ल्यायो । छोराछोरीको जतन गरेन । जसको परिणाम स्वरूप भोटु पनि मर्न पुग्यो । वाग्मती लोग्नेबाट अपहेलित हुनाको कारण घर छोडेर युवतीको छहारीमा आएकी थिई । त्यहाँ पनि कृष्णको बदमासीका कारण पुरुषसत्ता हावी भएको घर मसान हो भन्दै घरे छाड्नुपर्यो, दुलही पनि घरपरिवार र कृष्णको नारी हिंसाको सिकार भई मर्न पुगी । अनि त वाग्मतीको लागि टेक्ने हाँगो न समाउने डालो भइहाल्यो । यो सबै हुनुको पछाडि मूल कारक भनेको पितृसत्ताको खोल ओढी नारीमाथि गरिने दुर्व्यवहारको परिणति नै हो (अधिकारी, २०६१ पृ.५६) । आफू आएको धरातल बिर्सने अनि पृथ्वीकै क्षमाशील नारी जो आमा, पत्नी, बहिनी, नोकीनी आदिका विविध रूप भएर पनि समग्रमा आदर्श देवी हुन् भन्ने मान्यतालाई आत्मसात नगर्ने पुरुष सत्ताप्रतिको दह्रो विद्रोह र नारीवादको आदर्शतालाई प्रस्तुत नाटकले सदा अङ्गीकार गरेको छ ।

घरायसी कामधन्दामा सीमित रही केबल पुरुषका खेलौना बन्न र जीवन गुजार्नमा नारीले जीवनको सार्थकता भेट्दिनन् । नारीले पुरुषका भोग्या वा खेलौना बनी उनीहरूलाई बासनातृप्तिका साधनका रूपमा सदा तयार भई सन्तान उत्पादन गर्ने मेसिन बनिदिनुपर्ने, कुनै पुरुषले नारीको सृजनात्मक क्षमता वा मातृत्वशक्तिमाथि प्रश्नचिह्न खडा गरेमा पनि त्यसलाई अन्याय नठानी सहिरहनुपर्ने, जस्ता कुकार्यहरू सहन नारीहरू विवश छन् । नवीन सिर्जनामा नारीत्वको सार्थकता देखे र नवजात शिशुको सेवामा जीवनको मूल्य खोज्ने प्रवल नारीभाव र मातृत्व चेतना नारीमा पाइन्छ । आफ्नो शारीरिक स्वार्थमा भन्दा सन्तानसुखको स्वार्थमा रमाउने मातृत्वभाव नारीमा मात्र खन्याएको हुन्छ । जब नारी प्रेमिकाबाट पत्नीमा रूपान्तरित हुन्छिन् तब प्रत्येक नारी आमा बनेर सन्तानमाथि मातृत्वभाव खन्याउन चाहन्छन । मातृत्व प्राप्तिमा लागि प्रसव पीडा सहन तयार नारी आमा भएपछि लोभलाग्दी, सम्मानित र गरिमामय बन्ने विचार नाटकमा व्यक्त भएको छ । नारीवाद पुरुषसत्ताको विपरीत नारीसत्ता स्थापनाको निम्ति आएको होइन । यो समानता हो, नारी र पुरुषबीचको न्यायिक सम्बन्धको थालनी हो । मसान नेपाली समाजको पारिवारिक-सामाजिक जीवन र नारीको स्थितिलाई चित्रित गर्ने क्रान्तिकारी नाटक हो । नेपालका ठूलाबडा, शोषक सामन्त मानिएका

व्यक्तिहरूका घरघरमा नारी जातिउपर हुने अत्याचारलाई मूर्त रूप दिनु र नारी जागरण ल्याउनु नै मसान नाटकको उद्देश्य हो । आधा आकाश र बाधा धर्ती ढाकेका सृष्टिका आधारभूमि नारीहरू कहिल्यै पुरुषभन्दा कमजोर हुन सक्दैनन् । प्रकृतिले नारी जातिमा थोरै शारीरिक दुर्बलता दिएको होला तर मातृत्वकी खानी अनि सृजनाकी जननी नारी मानसिक लगायत अन्य कुनै कुराबाट पनि कमजोर हुन सक्दैनन् (उप्रेति, २०६८ पृ.८९) । सहनशीलता, इमानदारिता, मृदुभाषिता, आशावादिता, कोमलता, दूरदर्शिता आदिजस्ता सर्वगुणसम्पन्न भएर पनि पुरुषहरूका दुष्चर्कको सिकार भई नारीले आफ्नो जीवन मसानसरह बनाउन विवश छन् ।

निष्कर्ष

मसान नाटकमा नेपाली समाजको तत्कालीन यथार्थको प्रस्तुति गरिएको छ । रिमालको 'मसान नाटक'भित्र लैंगिक रूपमा नारीले सामाजिक न्याय प्राप्त नगरेको र उत्पीडनमा परेको कुरालाई उजागर गरिएको छ । यहाँ नारीहरू भोगवासना पूर्ति गर्ने साधनमात्र हुन् भन्ने पुरुषहरूको व्यवहारलाई देखाइएको छ । मानवीय रूपमा भन्दा पनि उपभोग्य वस्तुका रूपमा हेर्ने कार्यबाट उनीहरू अत्याचारको सिकार हुँदैआएका छन् । नारीहरू आफ्नो इच्छानुसार भन्दा पनि पुरुषको चाहना बमोजिम बाचेका छन् । प्रस्तुत नाटक उच्च मध्यम वर्गीय परिवारको कथावस्तुमा आधारित छ । कृष्ण नोकरचाकर भएको नोकरीमा जाने, प्रेम विवाह गरेको, अधिक भोगेच्छा भएको पात्र हो । उसले युवतीलाई सन्तान भएपछि यौनसन्तुष्टिमा कमी आउँछ भन्ने विचारले प्रजनन क्षमता नाश गर्ने औषधी खुवाएको छ । युवतीभित्र विवाह भएको लामो समयसम्म पनि सन्तान नहुँदा सन्तानेच्छा प्रबल बन्दै जान्छ । भोटुलाई साथमा राखेर सन्तानको रहर पूरा गर्न खोजे पनि आफ्ना कोखबाट जन्मिएजस्तो हुँदैन । आफूबाट नभएपछि पतिबाट जन्मिएको सन्तानबाट मात्र मातृत्व पूर्ति हुने ठानेर दोस्रो विवाह गर्न लगाएको देखिन्छ । विवाह गरे पनि कृष्णले दुलहीलाई वास्ता नगरिदिँदा युवतीमाथि भएको अत्याचारको रहस्य खुल्दै जान्छ । दुलही पतिबाट मायाममता प्राप्त होला भन्ने ठाने पनि पति र छोरो जन्मिएपछि सौताका अधीनमा रहेकाले मानसिक रोगका कारण मृत्युवरण गर्दछे । वाग्मती पतिले घरमा सौता भित्तिआएकै कारण कृष्णका घरमा कामदार भएर बसेको उल्लेख गर्दछे । कृष्ण ज्वाइँले बहिनीलाई सौता ल्याएर शारीरिक, मानसिक यातना दिएको उल्लेख गर्दछ । ऊ आफूबाट युवतीप्रति अन्याय भएको घटना सुनाउँछ । युवती पतिले आफूलाई अन्यायका साथै सौतालाई बेवास्ता गरेको हुँदा मानसिक पीडाबाट प्रताडित भई मृत्युवरण गर्ने अवस्थामा पुर्याइएको उल्लेख गर्दछे । यहाँ नारीहरूलाई मानसिक पीडा दिई जिउँदै जल्न बाध्य गराउने घर घर नभएर मसान हो भनी युवतीले कृष्णको घर परित्याग गरेकी छ । यसरी प्रस्तुत नाटकमा नारीहरू पुरुषको अत्याचार भोगेर बाँचेका छन् । समाजमा नारीलाई भोगविलासका वस्तुजस्तै ठानिन्छ । नारीप्रति हुने अन्याय विरुद्धको चेतना क्रमशः विकसित हुँदै गएर विद्रोह गर्न लागेको प्रसङ्ग मसान नाटकमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ

सन्दर्भ सामग्री

- अधिकारी, इन्द्रविलास (२०६१), *पश्चिमी साहित्यसिद्धान्त*, साभा प्रकाशन ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०५५), *रिमाल व्यक्ति र कृति*, चौथो संस्करण, साभा प्रकाशन ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०६१), *नेपाली नाटक र नाटककार*, साभा प्रकाशन ।
- उप्रेति, सञ्जीव (२०६८), *सिद्धान्तका कुरा*, अक्षर क्रियसन ।
- गौतम, कृष्ण (२०५९), *आधुनिक आलोचना : अनेक अनेक पठन*, दोस्रो संस्करण, साभा प्रकाशन ।
- त्रिपाठी, सुधा (२०६८), *पाश्चात्य नारीवाद र त्यसको स्वरूप*, राजेन्द्र सुवेदी र लक्ष्मणप्रसाद गौतम, सम्पादन, रत्न बृहत नेपाली समालोचना (सैद्धान्तिक खण्ड), रत्न पुस्तक भण्डार ।
- .....(२०७०), *वर्तमान नेपाली साहित्यमा नारी लेखन*, सुधा त्रिपाठी र सीता पन्थी, सम्पादन, नेपाली नारीवादी समालोचना, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- नसरीन, तसलीमा (२०६४), *प्रतिशोध* (अनु: महेन्द्रमहक), बि. एन. पुस्तक संसार ।
- पन्त, साधना 'प्रतीक्षा' (२०७५), *लैङ्गिक समालोचना : सिद्धान्त र प्रयोग*, कीर्ति प्रकाशन ।
- बराल, कृष्णहरि (२०७०), *नारीवादी समालोचना र भारती खरेलका 'भाइटीका' र 'घमण्ड' नाटक*, सुधा त्रिपाठी र सीता पन्थी, सम्पादन, नेपाली नारीवादी समालोचना, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- बराल, ऋषिराज (२०६७), *मार्क्सवाद र उत्तरआधुनिकतावाद*, दोस्रो संस्करण, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- बुभायर, द सिमोन (२०६०), *नारी*, (अनुवाद- रमेश सुनुवार), प्रगति पुस्तक सदन ।
- भट्टराई, रमेश (२०६८), *लैङ्गिक समालोचना*, राजेन्द्र सुवेदी र लक्ष्मणप्रसाद गौतम, सम्पादन, रत्न बृहत् नेपाली समालोचना (सैद्धान्तिक खण्ड), रत्न पुस्तक भण्डार ।
- मैनाली, गुरुप्रसाद, (२०५४), *नासो*, ताराप्रसाद जोशी, सम्पादन, सोह्रौं संस्करण, अम्बिकाप्रसाद मैनाली ।
- रिमाल, गोपालप्रसाद (२०६३), *मसान*, सातौं संस्करण, साभा प्रकाशन ।
- Barker, C. (2003). *Cultural Studies : Theory and Praticce* (2nd ed). London, California, New SAGE Publications.
- Beasley, C. (1999). *What is Feminism? : An Introduction to Feminist Theory*. London Thousand Oaks. SAGE publications.